

Gyldne altre, kirker og kritik

Af Jes Wienberg

1. Gyldne altre som kilder

De gyldne altre (fig. 1) er blandt vore fornemste klenodier fra middelalderen. De har en selvklar fremstående placering i museumsudstillinger – i København, Stockholm, Bergen og Nürnberg. Og hvor et gyldent alter endnu står på plads, er kirken et velbesøgt udflugtsmål.

Gyldne altre er omtalt i alle kunsthistoriske oversigter, der omfatter middelalderen, de er behandlet grundigt i flere monografier og adskillige artikler, hvor hovedværket endnu er Poul Nørlunds »Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden« (1926). Meget er således skrevet om altrene som metalkunst, håndværk og religiøse medier, men kun lidt og spredt om stedet de engang stod. Ofte undviges problemet, og altrene undersøges som kunstværker, helt uafhængigt af deres placering.¹

Forekomsten af gyldne skatte fra Valdemarstiden under trælofter i enkle og afsides liggende landkirker har imidlertid forbløffet. Forskere har forsøgt at forklare det mærkelige faktum, at langt de fleste gyldne altre tilsyneladende hidrører fra romanske sognekirker, hvor arkitekturen ikke antyder rige inventarer.

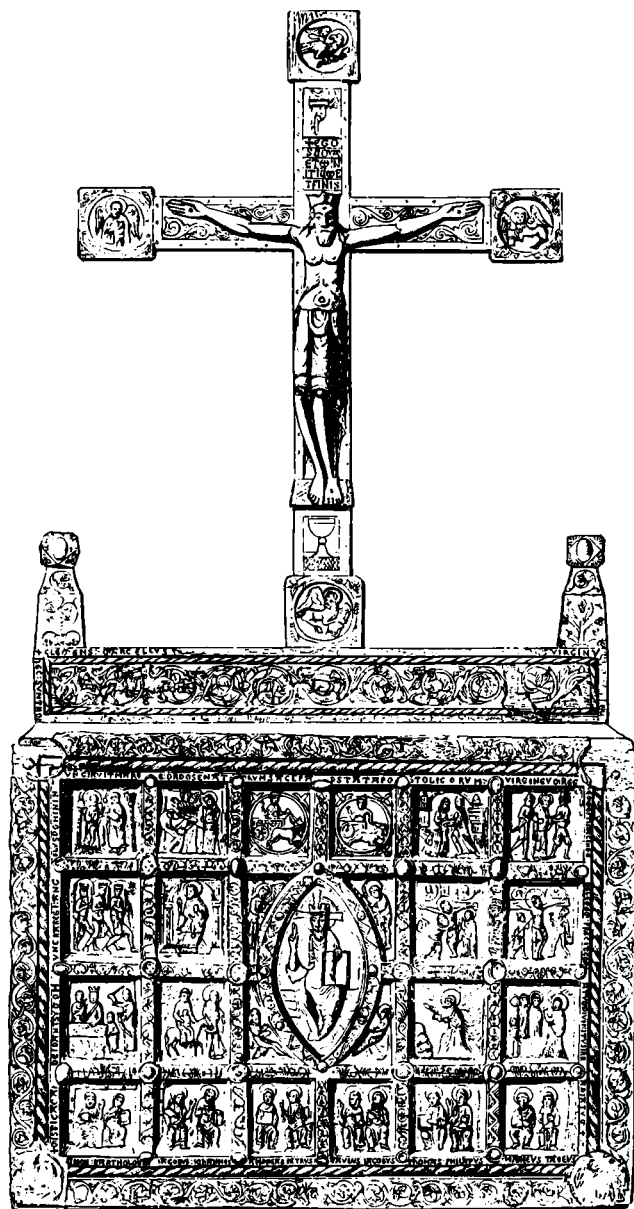
Hvor stod da oprindeligt de gyldne altre? Er de havnet i sognekirkerne som gaver ved en tilfældighed? Er de flyttet hertil fra nærliggende domkirker

og klosterkirker? Eller stod de fra begyndelsen i landkirkerne, hvor de først blev opdaget? Er spørgsmålet måske umuligt at besvare?

Hos Harald Langberg, i det farverige hæfte »Gyldne billeder fra middelalderen« (1979), kan vi møde den mest radikale skepsis: »I middelalderens senere århundreder kom nye altertyper i brug, og vi har fra de følgende tider ikke så få eksempler på, at forældet kirkeinventar er flyttet fra kirker, der fik noget nyt, til andre, som tog til takke med det gamle. Noget sådant kan være sket allerede i middelalderen. Ikke om et eneste af vore gyldne altre kan vi med sikkerhed fortælle, til hvilken kirke, arbejdet er udført.«²

Spørgsmålet om de gyldne altres placering er ingenlunde nyt, men det fortjener at bearbejdes i sin helhed med inddragelse af alle hidtil kendte lokaliteter på tværs af landegrænser. For endnu synes her og der at råde tvivl om billedernes oprindelige plads. Og de gyldne altres kirker er ikke blevet vurderet samlet.³

Når jeg her vælger at fokusere på de gyldne altre, er det fordi, de aktualiserer to problemfelter, et kritisk og et socialt: Kan vi kildekritisk tillade os at tolke kirkearkitekturen og kirkeinventarerne som en helhed? Og kan de gyldne altre bidrage til studiet af hvem, der lod de romanske kirker opføre?

2. Enkeltmennesker og fællesskaber

Hvem lod de talrige romanske kirker bygge? Hvem evnede at opføre ca. 2400 stenkirker indenfor måske 200 år i det middelalderlige Danmark? Blev kirkerne opført af mægtige enkeltpersoner, konger, dronninger, biskoper, herremænd og fruer – eller af sognets bønder i fællesskab?

Det imponerende kirkebyggeri har forundret forskere gennem mere end 100 år i Danmark, lige som i resten af Norden. Med skiftende opfattelser af middelalderen som enten aristokratisk eller demokratisk, domineret af enten gods eller gårde, er initiativtagerne blevet identificeret med henholdsvis et fåtal eller et flertal af befolkningen.¹

A. D. Jørgensen mente (1874-78), at mange sognekirker var opført som gårdkirker ved kongsgårde, bispegårde og storgårde. Videre, at »kirker og klostre tilhørte enkelte mænd eller hele slægter tillige med de gårde, på hvis grund de stod, de gik i arv efter sædvanlige love og havde derfor flere samejere«.²

Længe dominerede imidlertid Hal Kochs mere folkelige standpunkt, at sognekirkerne blev bygget af menighedens frie jordejende bønder i fællesskab. Kun et fåtal kunne henføres til kongen og blot 5-6 stenkirker til navngivne aristokrater.³ Nu har Ebbe Nyborgs tolkning vist overbevist de fleste, i hvert fald i Danmark. Mange tidlige og fornemme kirker skulle da være opført af rigets mægtigste høvdinger, men hovedparten være bygget i et samarbejde mellem ejerne af flere større gårde.⁴

Et bredt spektrum af kildetyper er blevet anvendt for at besvare spørgsmålet om kirkebyggerne: Kirkernes placering i bebyggelsen, kirkernes størrelse,

Fig. 1. Det gyldne alter fra Broddetorp kirke i Västergötland. Nu udstillet på Statens Historiska Museum i Stockholm. Tegning i Hildebrand 1906.

deres byggemateriale, arkitektur og indretning med tårne, herskabsgallerier og ophøjede bænke, dertil såkaldte stiftergrave, kalkmalede stifterbilleder, overhovedet optræden og karakteren af kalkmalerier, enkelte indskrifter, tekster som krøniker, jordebøger og breve, samt endelig også inventarer, nemlig de gyldne altre.

Poul Nørhund benyttede forekomsten af fornemme romanske kalkmalerier i sognekirker som et argument mod Hal Kochs doktrin om menighedens bønder som bygherrer.⁸ Men han inddrog ikke de gyldne altre i resonnementet, da han, lige som de fleste i samtiden, mente, at altrene ikke oprindeligt havde stået ude i landkirkerne. De var blevet udrangeret fra domkirker eller klostre senere i middelalderen. Først ved genudgivelsen af »Gyldne Altre« (1968) gør Tage E. Christiansen i efterordet »Fyrrætte aar« opmærksom på, at altrene *kan* anvendes som et argument, uden dog at følge tråden videre.⁹

Senere har Ebbe Nyborg foreslået, at selv flere af vore stateligste kirker kan være rejst i et samarbejde, »og hvis én gav det gyldne alter, en anden væggenes dyrebare malerier, var der vel intet i vejen for, at resultatet af og til kunne måle sig med de egentlige stormænds«.¹⁰ Niels-Knud Liebgott har derimod opfattet de gyldne altre sammen med arkitekturen, kalkmalerierne, vinduesmosaikkerne og træskulpturerne »som rigdomme, der ikke var tilstede hos én generation af sognebørn, men som stammede fra flere slægtleds arbejde samlet af jordmagnaten«.¹¹

På en af de maltrakterede plader fra Tamdrup kirke, nu i Nationalmuseet, ser vi to fornemme personer, der skænker et alter (fig. 2). Christiansen mener, at stifterne, en mand og en kvinde, må forestille en konge og en dronning, måske Harald Blåtand og hans hustru.¹²

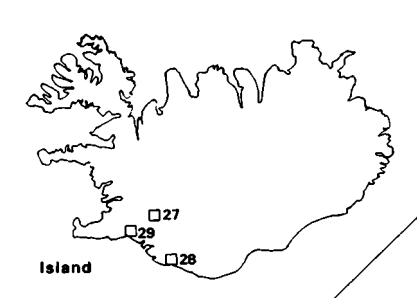
Fig. 2. Stifterpar overrækker et frontale. Plade fra gyldent alter eller snarere skrin, tidligere i Tamdrup kirke, nu i Nationalmuseet. Foto: Nationalmuseet, København.

I et sjældent glimt får vi her afbildet stiftere af et gyldent alter, lige som andre billeder fra tiden viser aristokrater med en kirkemodel, altså som kirkestiftere. Er imidlertid Tamdrup, dets gyldne billeder og stiftere repræsentative?

Altså, stod de gyldne altre oprindeligt i landkirkerne eller ej? Var det andelsbyggende storbønder eller alene jordmagnater, som kunne bekoste så fornemme inventarer? Men først: Hvor mange gyldne altre kender vi egentlig?

3. Gyldne altre – en oversigt

Europas større middelalderkirker havde engang inventarer smykket med guld, sølv og ædelstene. Nu er

Gyldne altre i Norden

■ Bevaret i kirke eller på museum □ Nævnt i middelalderen

- 1 Liabjerg
- 2 Odder
- 3 Sahl
- 4 Sindbjerg
- 5 Stædli
- 6 Tamdrup
- 7 Ølst
- 8 Kværn
- 9 Lyngsjø
- 10 Brøddetorp
- 11 Flåvår

- 25 Kungshälla
- 26 Ribe
- 27 Skelholt
- 28 Midbøll
- 29 Kaldedarnes
- 30 Bergen

◇ Nævnt senere

- 31 Trondheim
- 32 Odense
- 33 Hillerød
- 34 Krarup
- 35 Alsted
- 36 Fjenneslev
- 37 Bäckaskog
- 38 Ravlunda (Tamdrup) (Gislöv)
- 39-40 Slesvig
- 41 Sakeld (?)

■ Rester fra kirke eller kirkegulv

- 12 Gislöv
- 13 Selje
- 14 Näsled
- 15 Malt
- 16 Hørning
- 17 Vium
- 18 Vær
- 19 Hvirring
- 20 Kørning

X Løsfund udenfor kirke

- 21 Åra Hede
- 22 Assens-egnen
- 23 Rønder Fjord
- 24 Danmark (?)

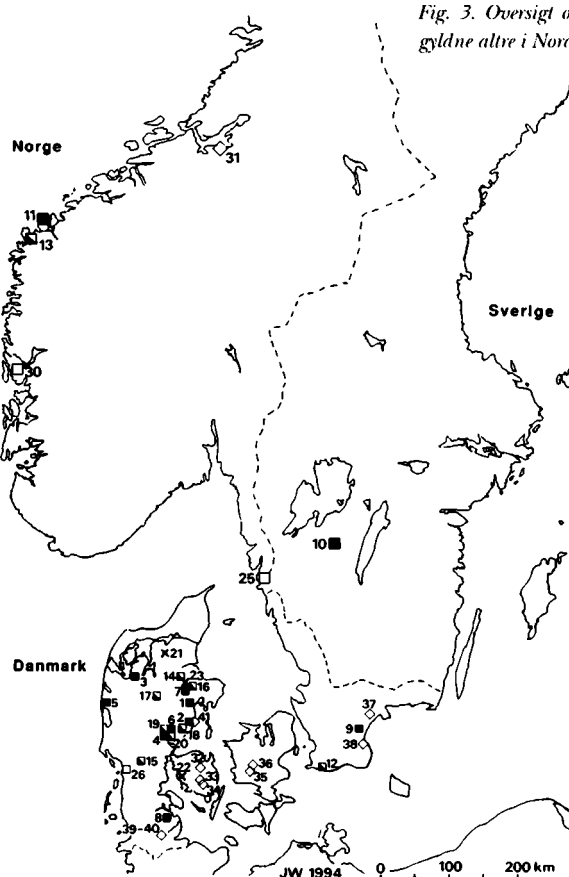

Fig. 3. Oversigt over bevarede og kendte gyldne altre i Norden udarbejdet 1994.

næsten alt borte. I Norden har vi imidlertid bevaret et påfaldende stort antal altre, krucifikser og skrin, der vidner om, at også de kristne riger i periferien og mindre kirker har været rigt prydet med gyldne billeder. Af 17 metalklædte alterforsider fra den romanske periode tilhører således de 11 Norden. Her til kommer adskillige krucifikser og skrin.¹³

Vi skal her fokusere på de metalklædte inventarer, der fyndigt kaldes de »gyldne altre«. Altrene var

nemlig smykket med tynde kobberplader udbanket i relief, lueforgylde, dekoreret med bjergkrystaller og monteret på en træramme. Alterbordets forside blev dækket af et *frontale* eller *antemensale*, mens bordets bagkant kunne være prydet med et *superfrontale* eller *retabel*.

De gyldne altre blev af Poul Nørhønd henført til Valdemarstiden. Valdemarernes storhedstid har længe dannet en ramme for hovedparten af det roman-

ske kirkebyggeri med dets kalkmalerier og inventarier. De seneste årtier er rammen imidlertid blev sprængt af både ældre og yngre dateringer. De gyldne altre dateres nu til tiden ca. 1100-1250. Og nylig er Lisbjergalteret, det stilhistorisk ældste af altrene, blevet dendrokronologisk dateret til 1135.¹⁴

Vi kender til eksistensen af 41 gyldne altre i Norden (fig. 3), heraf 32 i middelalderens Danmark, 5 i Norge, 3 på Island og 1 i Sverige.¹⁵

11 altre har mere eller mindre overlevet tidens tand, nemlig i Nørrejylland Lisbjerg (frontale og retabel), Odder (frontale og retabel som ikke hører sammen), Sahl (frontale og retabel), Sindbjerg (frontale), Stadil (frontale), Tamdrup (frontale og måske skrin) og Ølst (frontale), i Sydslesvig Kværn (Gross-Quern) (frontale), i Skåne Lyngsjö (frontale), i Västergötland Broddetorp (frontale og retabel) og i Norge Flåvær (frontale). Disse kan alle knyttes til landsognekirker med undtagelse af det såkaldte »Flåværalter«, som er opkaldt efter en handelsplads på nogle skær ved Mørekysten, hvorfra det er indkøbt.

Fra Gislöv Kirke i Skåne og måske Selje kloster-ruin i Norge, er der bevaret enkelte fragmenter. Og rester af gyldne altre er hidtil (frem til 1993) blevet påvist ved arkæologiske undersøgelser i jyske kirker, nemlig Råsted (1938), Malt (1958 og 1971), Hørning (1960), Vium (1967), Vær (1972), Hvirring (1987) og Korning (1988).¹⁶

Vi har også bevaret løse dele, som ikke kan knyttes til nogen bestemt kirke, nemlig plader fra Års Hede og Assens-egnen, en Madonna-figur fra Randers Fjord samt en Kristus-figur med ukendt oprindelse i Danmark.¹⁷

I skriftlige kilder fra middelalderen omtales, hvad der bør være gyldne altre i Kungahälla, Ribe, Skal-

holt, Midbæli, Kaldadarnes og Bergen: Ifølge Snorre Sturlusons »Heimskringla« lod den norske konge Sigurd Jorsalfar i 1127 opføre en Korskirke, også kaldet Kastelkirken, i Kungahälla. Kongen placerede her en forgyldt tavle af kobber og sølv, som han havde ladet gøre i Byzans.¹⁸ Biskop Omer (1178-1204) gav ifølge Ribe bispekrønike 1 mark guld til forgyldning af domkirkens højalter.¹⁹ Biskop Pål Jonsson (1195-1211) lod ifølge en islandsk krønike Thorstein udføre en altertavle i guld og sølv til Skalholt Domkirke, hvortil Margret hin Kunstfærdige udskar figurer i hvalrosben.²⁰ Gyldne altre omtales i de såkaldte »maldagar«, altså i de islandske kirkeregistre, nemlig »eitt litid tabulum enenum deavratvm« i 1332 i Mariakirken ved Midbæli under Eyjafjeldene og »bryk gyllt med silfur. Tabulum gyllt fyrer alltari« 1397 i Korskirken i Kaldadarnes, begge i Skalholt stift.²¹ Endelig nævnes en »verguldede tafele« ved St. Dorotheas alter i sortebrødrenes Olavskirke i Bergen i 1397.²²

Efter reformationen blev mange af kirkernes skatte konfiskeret af kongemagten. Christian III pålagde således i 1537 lensmanden Eske Bille til Bergenhus at sende forgyldt kobber fra klostre og kirker i Norge til Danmark, uanset om det var tavler, billeder, lysestager eller andet.²³

Ved erobringen af den norske ærkebiskops borg Steinsviksholm kom den danske kongemagt i besiddelse af en mængde kirkelige klenodier, der blev sendt til København. En kvittering fra 1540 af rentemester Joachim Bech opregner et antal kirkeskatte fra Trondheim stift og klostre, herimellem »af en Træe-Tafle og nogle Stycher af Driche-Horn beslaget 502 og et halv Lod Sølv«. Med tanke på mængden af sølv (ca. 7,2 kg) må det være et stort alter med sølvplader. Alteret kan, som Thor Kielland foreslog,

komme fra domkirken, men kan også komme fra en af købstadens klosterkirker. Oprindelsen er således usikker.²⁴

I 1537 fik regnskabsprovsten Henrik Gerkens kvittering for ikke mindre end 3 tønner fulde af forgylde kobbertavler, som tilgik Jon Warnstrop på kongens vegne. Altrene behøver ikke hidrøre fra Børglum, hvor provsten havde sin bostad, men kunne komme fra hele Vendsyssel, som han førte tilsyn med.²⁵

Og med hjælp af to udaterede konfiskationslister fra reformationstiden, bevaret i Rigsarkivet i København, kan vi lægge yderligere syv kirker til, der har haft gyldne altre, nemlig på Fyn Sortebrødreklostret i Odense (tavle), Hillerslev (tavle) og Krarup (tavle), på Sjælland Alsted (øvre del af tavle) og Fjenneslev (tavle) og i Skåne Bäckaskog præmonstratenserkloster (del af tavle) og Ravlunda (skøn stor tavle). Der til nævner listerne de kendte altre i Tamdrup (mange stykker) og Gislöv (tavle med 21 billeder).²⁶

Ved Slesvigs Helligåndskirke, tidligere viet Trinitatis, nævnes to forgylde kobberaltre. Kirken blev nedrevet i 1567.²⁷ Mere usikkert er det med et eventuelt gyldent alter i Saksild i Nørrejylland. Et regnskab nævner, at en gammel altertavle blev solgt fra Saksild Kirke i Nørrejylland til Tvenstrup i 1613-14. Den såkaldte Oddertavles frontale og retabel, som ikke passer sammen og en overgang stod i Tvenstrup, kan således være sammensat af dele fra Odder og Saksild.²⁸

Det bør måske tilføjes, at vi kender adskillige »billige« efterligninger af de gyldne altre, hvor de forgylde kobberplader er blevet erstattet af udskæringer, eksempelvis i Bjergby, Borbjerg og Vorde i Nørrejylland, Egvad i Sønderjylland, Berg i Småland og Komnes i Buskerud i Norge.²⁹

Selvfølgelig har de gyldne altre engang været langt flere end de her nævnte. Som konfiskationslisterne viser, kan mange være blevet nedsmeltet i årtierne omkring reformationen. Men ikke alle gyldne billeder blev noteret, og nogle overlevede. To af de helt eller delvist bevarede altre optræder således i listerne, Tamdrup og Gislöv. Endelig kan konfiskationslisterne ikke afsløre hvor mange gyldne altre, der var blevet udskiftet allerede i middelalderen. Stadig opdages nemlig nye gyldne altre ved arkæologiske undersøgelser på pladser, som ikke tidligere var kendte, hverken fra bevarede plader eller skriftlige kilder. Og vi må da betænke, at det ikke er en selvklarhed, at et alter efterlader spor, som arkæologien kan genfinde.

Den særdeles ujævne fordeling af de kendte gyldne altre kan skyldes både den oprindelige forekomst og kildesituationen. Kirkerne, som har navngivet altrene, kan enten være de primære, hvortil altrene blev skabt, eller være sekundære steder, hvortil kaserede altre blev ført. Atter, hvor stod oprindeligt de gyldne altre? Eller med en tidstypisk formulering: Hvad er de gyldne alters kontekst?

4. Strandede, flyttede eller stedfaste?

Afvigelsen fra det forventede har tidligt krævet en forklaring. Erik Pontoppidans »Danske Atlas« (1769) henviser således til et folkesagn om en strandet kongesøn for at forklare, hvordan de to gyldne altre havnede i det fjerne Stadil og Sahl: Så »holde nogle for, at det er disse tvende Kirkers Altertavler, hvorom den gamle Sagn lyder, at de ere givne af en Engelsk Prinds, som strandede ved Bovberg, og at den ene havde været Hovedet, den anden Fødderne af Prindsens Seng paa Skibet«.³⁰

Sognepræsten L. Varming, der skrev en artikel om

altrene i »Samlinger til Jydsk Historie og Topografi« (1874-75), fandt sagnet usikkert. Det afvises, men kun delvist: »Det sande heri kan være, at begge altertavler ere ved en stranding komne til denne kant af Jylland, og at de af beboerne der ere blevne købte til de tvende kirker. Men det er jo heller ikke umuligt, at de ere af dem, som have ladet bygge kirkerne eller af de daværende kirkeejere bestilte ænten i England, eller udførte i landet selv«. ³¹

Sagnet er imidlertid ubrugeligt som forklaring. Beretningen om den engelske kongesøn, der strandede ved Bovbjerg, kan følges tilbage til 1570'erne med hjælp af Karen Brahes samling af folkeviser, men her nævnes ingen gaver til kirker. Hos Anders Sørensen Vedels »Hundredevisebog« (1591) og i præsteindberetningen til Ole Worm (1638) nævnes en forgylt tavle, men den skænkes til Staby Kirke, ikke til Stadil eller Sahl. Siden ændrer »Danske Atlas« helt uden kildebelæg i sagnets topografi for at kunne knytte sagnets prins til de bevarede altre. ³²

Varming forkaster sagnet, men ikke mere end at strandingen forbliver en mulighed. Nu er sagnets oplysninger udrangeret som videnskabelig forklaring, men det overlever i periferien, trods det totale afsavn af kildeværdi. Sagnet om den engelske prins og hans seng genfortælles i populære skrifter som simpelthen en god historie. ³³

Siden århundredeskiftet har forskere istedet formodet, at flertallet af de gyldne altre skulle have deres oprindelse i nærliggende domkirker og klosterkirker. De gyldne altre skulle være udrangeret fra de større kirker, når disse anskaffede mere moderne altertavler, altså de gotiske fløjaltertavler.

Flytningerne hævdes trods det totale fravær af arkæologiske eller samtidige historiske belæg. At gyldne altre blev flyttet mellem kirker, kan vi nemlig kun

direkte belægge i ét eneste tilfælde. Et alter blev beviseligt flyttet fra Odder Kirke til Tvenstrup Kirke. Dertil modtog Gylle Kirke 3 plader, der *kan* være kommet fra kirken i Gislöv. Flytningerne var mellem sognekirker, som grænsede til hinanden, altså højst nogle kilometer.

Efter at kirken i Odder havde fået en ny altertavle, blev dens kasserede gyldne altertavle i 1645 afhændet til nabokirken i Tvenstrup for 10 daler. Fra den nedrevne Tvenstrup Kirke kom alteret i 1821 til Oldnordisk Museum i København. ³⁴

Og 1743 forærede pastor Johannes Pflucht »3 gambl. förgylte Apostlar af Koppar« til Gylle Kirkes prydelse, hvoraf én nu er bevaret i Lunds Universitets Historiska Museum. Pladerne kan være kommet fra nabokirken i Gislöv, som ifølge konfiskationslisten havde en »en sckön taffle« med 21 billeder, og hvorfra Antiquitets Collegiet i Stockholm i 1757 købte én plade. ³⁵

Hans Hildebrand er den første, som tvøvende postulterer en flytning af et gyldent alter allerede i middelalderen. Forslaget, som gælder Broddetorpalteret, fremlægges i en artikel om Skara Domkirke i »Antiqvarisk tidskrift för Sverige« (1906):

»Vore det för djerft att tänka sig möjligheten, att Broddetorps-antemensalet är den tafla, som biskop Bengt skänkte till Skara domkyrka? Senare tidevarf hafva alltför ofta underkänt det goda, som tidigare ättled åstadkommit, äfven när detta var i sit slag fullgodt. Ofta har man, när på sådant sätt äldre konstverk kasserades, sålt dem från större kyrkor till mindre. Men kanske var Broddetorps kyrka redan på biskop Bengt tid så betydande, att den redan då kunde prydas med ett sådant konstverk«. ³⁶

Flytningen af det gyldne alter fra Skara til Broddetorp gentages nu i tekst efter tekst, senest i

»Signums svenska konsthistoria« (1995). Usikkerheden indrømmes med et bredt register af forbehold, da belæg jo savnes, men forfatterne efter Hildebrand har sjældent betonet alternativet, altså at alteret faktisk kan have stået i Broddetorp Kirke fra starten.³⁷

Som argumenter for en flytning findes nærheden mellem Skara og Broddetorp og så en notits i en bispekrønike for Skara, der findes som et tillæg til den ældre lov for Västergötland. I krøniken, som blev skrevet i årene efter 1240, står om biskop Bengt den Gode (1160-92), at »han læt oc giæræ taflunæ fore höghæ altæræ« i St. Maria domkirke.³⁸

Men hvorfor skulle Broddetorpalteret, det mindste af de gyldne altre, være identisk med netop biskop Bengts højaltertavle i Skara Domkirke? Det er uvist om tavlen i domkirken overhovedet var et gyldent alter. Broddetorpalteret savner en indskrift eller et stifterbillede, der kan sandsynliggøre biskop Bengt som initiativtager. Er Broddetorpalteret et ud rangeret alter, kan det lige så godt være kommet fra Gudhem Kloster, der lå nærmere end Skara Domkirke. Endelig, hvis alteret fra Broddetorp, som antaget er omtrent jævn gammel med alteret fra Lisbjerg, kan det slet ikke være stiftet af biskop Bengt. Identifikationen opløses ved en kritisk granskning.

Den dristige tanke om et gyldent alters flytning overtages af Francis Beckett i »Danmarks Kunst« (1924). Beckett foreslår, at Lisbjergalteret kunne være hentet i det nærliggende Århus, hvor det kunne være stiftet af biskop Svend (ca. 1166-1191) til den daværende domkirke St. Nicolai, nu Vor Frue Klosterkirke.³⁹

Poul Nørlund udvikler tanken i »Gyldne Altre« (1926): Lisbjergalteret skulle være hentet i St. Clemens Domkirke i Århus og kunne så endnu tidligere

have stået i den ældre domkirke St. Nicolai. Som argument anfører han, at ifølge Sofie Brahes slægtsbog skulle Århusbispens Jens Iversen Langes våben engang have siddet på det gyldne alter. Bispens kunne have ladet det gamle alter flytte til Lisbjerg Kirke, som tilhørte bispestolen, da han i 1479 skænkede den lybske fløjaltertavle af Bernt Notke til domkirkens højalter.⁴⁰

Senere har »Danmarks Kirker« (1976) forsigtigt foreslået, at det gyldne alter istedet kan være skænket til Lisbjerg Kirke i 1588 med henvisning til en forsvunden indskrift på muren bag alteret. Alteret skulle da være kommet andetsteds fra, »måske fra Århus' ældste domkirke«.⁴¹

Og idéen om de gyldne altres flytning lever videre. Lyngsjöalteret kunne hidrøre fra den nærliggende Vå Klosterkirke med tanke på Lyngsjö kirkes relativt enkle arkitektur. Eller måske endog komme fra Lunds Domkirke.⁴² Alteret fra Flåvær ved Møre-kysten skulle ifølge traditionen oprindeligt være kommet fra Selje Kloster.⁴³ Endelig skulle træretab-let fra Vorde, der var blevet genanvendt som bundplanke i en prædikestol, ifølge en tradition være kommet fra gråbrødreklosteret i Viborg.⁴⁴

Siden Hildebrands forslag er der imidlertid blevet fundet stadig flere argumenter for, at gyldne altre har været stedfaste. Og tidligere postulerede flytninger kan nu betvivles eller direkte afvises.

Både Beckett og Nørlund anså, at alteret i Sahl altid havde stået i landkirken. Som argument anføres, at retablet på to steder viser ærkeenglen St. Michael, der også er kirkens værnehelgen. Videre, at apsidens sengotiske lukkemur er formet under hensyn til retablet. Senere har Christiansen gjort opmærksom på, at også det romanske alterbord i sin bredde synes tilpasset det gyldne alter.⁴⁵

I både Råsted og Malt, hvor fragmenter af gyldne altre er blevet fundet, har de murede alterborde en udformning netop tilpasset sådanne altre. Bordene har nemlig fra første færd påbygninger ved bagkanten, henholdsvis to og én trinforhøjelse(r), for at understøtte et retabel.⁴⁶

I Tamdrup er den romanske basilika (fig. 4) fra 1100-årenes første årtier blev fundet fuldt værdig til at rumme både et gyldent alter og et eventuelt skrin for Poppo. Her har flytningshypotesen aldrig været aktuel. Undersøgelser har bekræftet billedet af en tidlig og fornem kirkebygning med spor af et herskabspulpitur, vestindgang og tidlige kalkmalerier. Kirken ligger dertil nær Tamdrup Bisgård, der, som navnet antyder, kan have været en biskopsgård. Endelig er her afdækket spor af bebyggelse, antagelig en storgård forud for Bisgård.⁴⁷

I Lisbjerg har udgravninger omkring og i kirken afsløret, at også den er et gyldent alter værdig. Stenkirkens forgænger af træ må således være opført som en gårdkirke, nemlig inde midt på toften til en storgård, Skeigård, der kan have tilhørt Århus bispestol eller måske kongen.⁴⁸

Lyngsjø var ikke så enkel endda. Kirken har et bredt romansk vesttårn med herskabsgalleri og kapel. Her er påvist romanske kalkmalerier. Og kirkens kor har et usædvanligt ekstra par lavtsiddende vinduer, der må være placeret her for at oplyse netop det gyldne alter. Frontalet må altså have hørt hjemme i kirken fra begyndelsen.⁴⁹

De gyldne billeder, der er indkøbt af en handelsmand på Flåvær, behøver slet ikke komme fra Selje Kloster. Alteret kan have stået i Herøy Sognekirke, der blev nedbrudt i 1859 og ligger meget nærmere end Selje. Også andre af kirkens inventarer passerede handelsstedet på Flåvær. Eller det kan komme fra

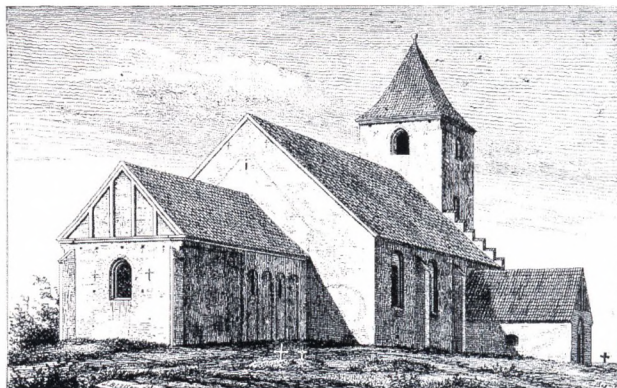

Fig. 4. Tamdrup kirke med korets dobbelte vinduer. Tegning af Magnus Pedersen i Løffler 1881.

en helt anden kirke. Pladerne var genanvendt på et hængeskab fra renæssancen, der må have været i profant brug.⁵⁰

Og Vorderetabelt har rigtignok indgået i en prædikestol, men som et regnskab viser, er denne ikke blandt de inventarer, som er anskaffet fra gråbrødre-klosteret i Viborg. Retabelt har altså sandsynligvis oprindeligt stået i Vorde.⁵¹

Vi kan efterhånden hævde, at de talrige fragmenter af gyldne altre i kirkegulvene vejer tungt i argumentationen. Der er simpelthen for mange gyldne altre i landkirker til at de får plads i nærliggende domkirker og klosterkirker.

Argumenterne for flytningerne er sene, få og tvivlsomme, samtidigt med, at argumenterne for stedfasthed efterhånden er overvældende mange. Dermed kan vi forhåbentlig i fremtiden slippe de så almindelige kildekritiske kommentarer om tænkbare flytninger af kirkeinventarer.

Med hjælp af »Occams ragekniv«, opkaldt efter den engelske filosof og teolog William af Occam, en

af forbillederne for William af Baskerville i »Rosens navn«, kan vi afvise alle spekulationer om flytninger. Vi skal nemlig efter et tankeøkonomisk princip undgå flere antagelser end nødvendigt. Og flytningerne af de gyldne altre er jo blot hypoteser, løse antagelser, dårligere underbygget, end hypotesen om stedfasthed, som de vil modbevise. Vi bør vælge den enkleste tænkbare af de hypoteser, der stemmer med vore fakta.⁵²

Altså, så længe ikke andet kan belægges med fakta, bør vi gå ud fra, at de gyldne altre oprindeligt har stået i kirkerne, hvor de også senere er påvist. Og da kan det være umagen værd at se nærmere på de gyldne alters kirker.

5. *Gyldne altre og grå kirker*

Fundstedet for de gyldne altre har forbløffet forskere. Poul Nørlund fandt det i »Gyldne Altre« (1926) påfaldende, at alle vore romanske alterprydelser har hørt hjemme i landsbykirker, hvor enkelte er uanselige, hovedparten af jævn størrelse uden noget ekstraordinært. Kun Tamdrup skulle afvige herfra som en imponerende og ærværdig bygning.⁵³

Flere gange kan vi læse om de gyldne alters ufolkelighed kontra de grå kirkers uanselighed og fjernhed. Erik Lassen spørger i »Dansk kunsthistorie« (1972) om det ophøjede og ufolkelige Lyngsjøalter virkelig kan være udført til en fjern landsbykirke på Linderödåsen. Sahl kalder han en »beskeden hede-kirke« og Stadil en lille vestjysk »ret afsides liggende landsbykirke«.⁵⁴ Omtrent samme formulering møder vi i »Ny dansk kunsthistorie« (1993) om Sahlalteret: »Faktisk er værkets internationale karakter så gennemført, at det virker helt forbløffende i en lille, afsidesliggende landsbykirke i det nordvestlige Jylland«.⁵⁵

Men ufolkeligt, uanseligt og fjernt i forhold til hvad? Ser vi ud over de bevarede og berømte altre, så får vi et andet indtryk. Vi kender faktisk 41 altre, hvoraf de 35 kan knyttes til 34 kirker af ganske varieret udformning. Det både umiddelbare og bestående indtryk er, at gyldne altre optræder i alle typer af kirker over det meste af Norden, fra Slesvig i syd til Trøndelag i nord, fra Island i vest til Skåne i øst.

De gyldne altre har tilhørt kirker med vidt forskellig status og størrelse: Domkirkerne i Ribe og Skalholt, klosterkirkerne i Bergen (dominikaner), Bäcks-kog (præmonstratenser), Odense (dominikaner) og Selje (benediktiner), sognekirkerne Alsted, Broddetorp, Fjenneslev, Gislöv, Hillerslev, Hviring, Hørning, Kaldadarnes, Korning, Krarup, Kværn, Lisbjerg, Lyngsjö, Malt, Midbæli, Odder, Ravlunda, Råsted, Sahl, måske Saksild, Sindbjerg, Slesvig Helligåndskirke, Stadil, Tamdrup, Vium, Vær og Ølst samt borgkapellet i Kungahälla. Kirkerne ligger således både på landet og i købstaden. Og kirkerne varierer i patrociner, datering, byggematerialer og arkitektur. Her findes faktisk kirker i træ, Helligkorskirken i Kungahälla, Olavskirken i Bergen, Skalholt domkirke og antagelig også kirkerne i Midbæli og Kaldadarnes. Men de fleste er bygget i sten, groft tilhugne eller formede som kvadre. Kirkerne er opført i frådsten, kalksten, kampesten, olivinsten, rhinsk tuf, sandsten og tegl. Her findes enkle romanske planformer med kor og bredere skib, romanske basilikaer og gotiske langhuse, kirker med og uden apside, med og uden tårn, med og uden hvælv.

Socialt ses en tilsvarende stor spændvidde fra Ribe Domkirke, til Hvideættens gårdkirke i Fjenneslev med tvillingetårne, herskabsgalleri og stifterbillede, og endelig til anonyme småkirker uden aristokratiske kendetegn. Det er således tankevækkende, at

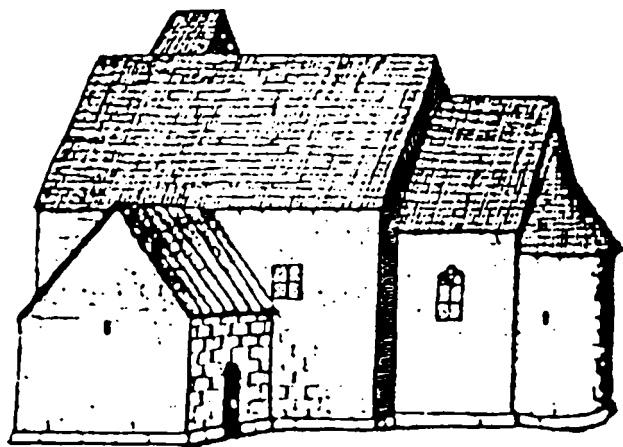

Fig. 5. Broddetorp kirke, der blev nedbrudt omkring 1821. Tegning af Johan Peringskiöld i håndskriftet »Monumenta Sueo-Gothorum antiqua et recentia« fra 1671. Efter Högberg 1965.

gyldne altre også hører hjemme i granitkvaderkirker som Odder, Vium, Vær og Ølst, der minder om størsteparten af de jyske kirker.

Fælles for flere af de gyldne altres kirker i middelalderens Danmark, hvor vi kender arkitekturen, er imidlertid en fremhævelse af koret. Dobbelte korvinduer optræder ikke blot i Lyngsjö, men også i Gislöv, Hvirring, Korning, Lisbjerg, Sahl og Tamdrup. Gislöv har haft et lektorium, Hvirring et hagioskop, Hørning indmurede lydpotter, Råsted og Tamdrup liséner samt Stadil en piscina. Fælles for flere er også de romanske kalkmalerier, således i Alsted, Fjenneslev, Kværn, Lisbjerg, Lyngsjö, Sindbjerg, Råsted og Tamdrup. Heri kan findes yderligere indicier for, at de gyldne altre faktisk hører hjemme i kirkerne, som har navngivet dem.

Det ville være interessant at kunne kortlægge den sociale struktur i de gyldne altres sogne. Her findes

velkendte eksempler som Lisbjerg Skeigård, Tamdrup Bisgård, Fjenneslev gård og kongelevet i Ravlunda. Men de fåtallige og tilfældige kilder tillader intet meningsfyldt overblik. Vi må nøjes med kirkearkitekturens kontekst.

Optræder de gyldne altre i kirker af temmelig varieret karakter, kan vi i stedet se sammenhænge mellem altrene, kilderne og kirkerne. De helt og delvist bevarede altre kendes især fra mindre romanske stenkirker, alene Tamdrup er en undtagelse. De arkæologiske fund optræder også i romanske småkirker, hvor Selje er en undtagelse. Også de islandske maldage omtaler altre i småkirker. Middelalderens krøniker og breve nævner derimod altre og kirker knyttet til konger, biskoper og munke. Reformationstidens konfiskationslister registrerer gyldne altre i alle typer af kirker. Vi bemærker imidlertid, at altre af guld og sølv alene kendes fra middelalderens kilder. Kun altre med kobber og træfigurer, der efterligner guldets glans, har overlevet.

Udnyttelsen af flere kildekategorier er altså en forudsætning for at kunne tegne et billede af de gyldne altres udbredelse. Én kildetype alene leder til et misvisende resultat.

En afgørende anledning til, at flyttehypotesen overhovedet kunne formuleres og overbevise flere generationer af forskere, var, at de berømte gyldne altre hidrører fra uanselige og fjerntliggende sognekirker på landet som Broddetorp (fig. 5) i Västergötland. Men de bevarede altres kirker kan ikke være repræsentative. Derimod er de næsten uændrede og idag perifere kirker de eneste miljøer, som har tilladt de gyldne altre at overleve. Kun i områder og kirker, hvor gotiseringen var beskeden, beholdt menigheden sine gamle inventarer.

Vi kan således iagttage en tydelig sammenhæng

mellem antallet af bevarede gyldne altre, romanske klokker og sognekirker, som beholdt bræddeløftet i koret og skibet (fig. 6). Hvor engang alle romanske kirker må have besiddet én eller endog flere romanske klokker, kendes nu kun et mindre antal, flest i de jyske stifter, ligesom de gyldne altre. Og det er her, vi finder langt størsteparten af kirkerne, som aldrig fik hvælv i selve kirkerummet.

Mere påfaldende er det måske, at også de arkæologiske spor af gyldne altre, med Selje som foreløbig eneste undtagelse, er knyttet til Jylland. Når fragmenter af gyldne altre ikke er påvist endnu udenfor Østjylland, kan det ikke skyldes den oprindelige udbredelse. Fraværet kan heller ikke bortforklares med manglende udgravninger i kirkegulvene, for de er talrige. Snarere er spor af de gyldne altre blevet registreret der, hvor de forventes at blive fundet, altså i Jylland. Flere rester af gyldne altre må findes i museernes magasiner, uidentificerede og glemte under en rubrik som »Ubestemmeligt bronzeblik«!

6. Gyldne altre, kirker og kritik

Hverken fra kirkegulvet, magasinet eller arkivet har jeg kunnet fremdrage tidligere ukendte belæg på kobberklædte og lueforgyldte altre. Men ved at samle den spredte dokumentation kan vi påvise 41 gyldne altre fordelt over Danmark, Sverige, Norge og Island, altså betydeligt flere end det tidligere har fremgået af oversigtslitteraturen.

Hvor stod de gyldne altre så oprindeligt? Altrene stod i kirkerne, som har givet dem navn. Og flertallet af altrene hidrører ikke fra uanselige og afsidesliggende kirker, som hævdet, men fra kirker af ganske skiftende status, størrelse og arkitektur. Når de bevarede altre overvejende stammer fra Jylland, afspejler det muligheden for at overleve især gotise-

ringen, reformationen og renæssancens fornyelser, ikke en oprindelig fordeling. De gyldne altre må have været almindelige også på Øerne og i Skåneland.⁵⁶

Den kildekritiske påstand, at vi egentlig ikke ved, hvor de gyldne altre har stået, og at de kan være blevet udrangeret fra større kirker, må afvises. Der findes efterhånden adskillige argumenter eller eksempler, som taler for stedfastheden, og få eller ingen, som taler for flytninger. Én eneste flytning mellem kirker kan belægges, og den er mellem nabosogne længe efter reformationen. Endelig kan vi med et skarpt snit af »Occams ragekniv« fjerne usikkerheden og flyttehypotesen som simpelthen unødvendige antagelser.

Flyttehypotesen formuleres af Hans Hildebrand som et forsøg på at identificere Broddetorpalteret med biskop Bengts alter i Skara Domkirke. Siden overføres den dristige tanke til andre altre og kirker af Francis Beckett og Poul Nørlund. Efterhånden vokser visheden. Den engang dristige hypotese bliver den selvklare opfattelse. Og længe efter at argumenterne er krakeleret, lever opfattelsen videre som en mulighed, der kildekritisk bør beagtes. Flyttehypotesen forvandles til et kritisk forbehold, der for-

	Jylland	Øerne	Skåneland	Danmark
Gyldne altre	8 (89 %)	0 (0 %)	1 (11 %)	9 (100 %)
Romanske klokker	83 (84 %)	10 (10 %)	6 (6 %)	99 (100 %)
Bræddeløft	585 (87 %)	34 (5 %)	53 (8 %)	672 (100 %)

Fig. 6. Forholdet mellem Jylland (Børglum, Viborg, Århus, Ribe og Slesvig stifter), Øerne (Odense og Roskilde stifter) og Skåneland (Lund stift), når det gælder bevarede altre, romanske klokker og middelalderlige sognekirker med bræddeløft i både koret og skibet frem til 1550. Oplysninger efter Nørlund 1926, Uldall 1906 samt grundmaterialet til Wienberg 1986 og 1993.

mindsker altrenes kildeværdi. Inventarerne forbliver løse – ting uden kontekst.

Oprindelsen til hypotesen er at finde i en stræben efter at harmonisere et materielt levn med en notits i en tekst, altså det anonyme kunstværk med en historisk kendt mæcen. Og i en forbløffelse over at finde et så fornemt alter i en almindelig landkirke. Alteret burde høre hjemme i et mere værdigt miljø, en domkirke eller en klosterkirke. Her findes måske også en for samtiden ubevidst tendens til at legitimere flytningerne af de gyldne altre til centralmuseerne.

Gennem 1800-årene flyttes altrene til museerne: Odder i 1821, Lisbjerg 1867, Broddetorp 1872, Tamdrup 1873, Sindbjerg 1875, Kværn 1880, Flåvær 1881 og Ølst 1894. Kirkeværgerne ønskede også at afgive alteret i Sahl til Nationalmuseet, men Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet annullerede kontrakten i 1892.⁵⁷

Flyttehypotesen fremlægges ved århundredeskiftet af den svenske rigsantikvar, der selv havde sørget for, at oldsager og antikviteter blev flyttet fra landet til hovedstaden, fra sognekirkerne til centralmuseerne. Og den overtages af en dansk kunsthistoriker og en dansk inspektør, der havde museumsgenstandene at udforske og forvalte.

Hypotesen kan siges at legitimere de langt senere flytninger, da de allerede er et faktum. Kun domkirker og klosterkirker skulle have de nødvendige kundskaber og økonomiske ressourcer til at fremstille og anskaffe gyldne altre. Sognekirkerne var for beskedne til så fornemme inventarer. Og kun de centrale museer havde de rette forudsætninger for at opbevare, pleje og udstille så skrøbelige og kostbare klenodier.

Skønt kildegrundlaget hele tiden var svagt, havde

flyttehypotesen længe herredømmet over tanken. I 1938 kom det første fund af et gyldent alter i en mindre sognekirke, nemlig i Råsted med tilhørende alterbord. Men et nyt syn på de gyldne altres oprindelige placering fremtrådte først med Tage E. Christiansens genudgivelse af Nørlunds storværk i 1968, altså tre årtier senere.⁵⁸

Nu kan få længere forbløffes over at opdage fornemme inventarer i landkirkerne. Forventningerne er blevet forandret af den kirkearkæologiske forskning. Påvisningen af romanske kalkmalerier, stifterbilleder og glasmalerier, af gallerier og ophøjede bænke for kirkens ejere eller patroner, har banet vejen for nytænkning.

Skiftet i synet på de gyldne altre og deres kirker bliver uigenkaldeligt i 1979, da Ulla Haastrup og Elna Møller bryder med Becketts kunstgeografiske helhedsbillede for det romanske kirkebyggeri samtidigt med, at Ebbe Nyborg vender Hal Kocks tese på hovedet. Nu fik flere kirker på landet en tidligere datering end deres såkaldte forbilleder i byerne, døtrene blev pludselig ældre end mødrene. Og menighedens frie bønder blev erstattet af enkeltmænd og gårdejere. De mægtiges gårdkirker er blevet normen, som forskerne leder efter.⁵⁹

Her kan de gyldne altre i Stadil og Sahl illustrere, hvordan tolkningen af fortiden har ændret karakter. Altrenes anderledeshed forstås først med hårdhændet brug af lokale sagn. Siden placeres altrene i et kunstgeografisk helhedsbillede, hvor innovation og kvalitet nødvendigvis hører hjemme blandt kirkerne i købstaden. Og senest er de blevet knyttet til et mere decentraliseret elitært eller feudalt billede af middelalderen, hvor dog høvdinger og bønder korporativt synes at samvirke i opførelsen og udsmykningen af kirken.

Tolkningen af de gyldne altres oprindelige placering kan også illustrere Thomas Kuhns idéer i »The Structure of Scientific revolutions« (1962) om videnskabens springvise udvikling gennem såkaldte paradigmeskifte (skifte i forskningsmetode).⁶⁰ Flytningen af de gyldne altre etableres som et mønster, som »normalvidenskab«, på et tvivlsomt kildegrundlag. Det forstærkes gennem stadige gentagelser og ændres ikke trods modstridende fakta. Først når paradigmets teoretiske forudsætninger er opløst, og alt for mange fakta taler imod, sker et pludseligt skifte.

Kildekritikkens rolle i udviklingen er ikke smigrende. Biskop Bengt knyttes til Broddetorpsalteret trods fraværet af kildebelæg. Flere flytninger postuleres uden grundlag. Atypiske kirker, hvor de gyldne altre har kunnet bevares, bliver baggrunden for teorien om udrangeringen af større kirkers inventarer. Og afvigelser som Tamdrup bliver blot undtagelser, der bekræfter reglen. Det afvigende kan afvises som atypisk.

Kildekritikkens radikale skepsis synes at behøve en kritisk granskning. Som et metodisk håndværk følger kildekritikken vore forventninger til resultater, vore allerede givne teorier. Den afsløres som et upålideligt redskab. Atter kan der være anledning til at fremdrage »Occams ragekniv«. For kildekritikken består jo ofte blot i en alternativ hypotese, mere hypotetisk end hypotesen, den vil forkaste.

7. Af hvem og for hvem?

Kan de gyldne altre så bidrage til studiet af hvem, der lod opføre de romanske kirker? Jeg finder det faktisk usikkert!

Udgangspunktet må nemlig være de grundlæggende antagelser, at et gyldent alter alene kunne bekostes af middelalderens mægtigste, og at de også

havde ladet kirken opføre. Det er måske rimeligt med tanke på kostbarheden og behovet for et alter fra starten, men ikke selvkklart. De forgyldte kobberaltre er måske fornemme, men egentlig blot billigere efterligninger af de forlængst forsvundne altre af guld og sølv med rigtige ædelstene.

Kong Sigurd Jorsalfar lod udføre et forgyldt alter i kobber og sølv og placerede det senere i Kastelkirken, som han opførte i Kungahälla. Biskop Omer lod et alter forgyldte, men behøver ikke være dets stifter og kan have ledet byggeriet af Ribe Domkirke efter branden 1176. Biskop Pål Jonsson lod en tavle udføre i guld og sølv til Skalholt Domkirke, men han opførte kun et tårnkapel. Og på Tamdruppladerne ser vi et stifterpar, men det er tvivlsomt, om de også kan være kirkens stiftere. Kirken er nemlig dendrokronologisk dateret til 1100-årenes første årtier, mens alteret stilhistorisk henføres til ca. 1200.⁶¹

De få eksempler, som kan belyse forholdet mellem stifter, kirke og alter, peger altså på forskellige løsninger: Kongen stifter både alter og trækirke. Bisp-bidraget til et alter og kirkebyggeriet. Bisp-bidraget til et alter og udvider en eksisterende trækirke. Og et fornemt par stifter et alter til en ældre stenkirke.

Lige som middelalderens mennesker kan opdeles funktionelt i stænder og langs en social skala fra konge til træ, kan også kirkerne og altrene opdeles kvalitativt: Romanske basilikaer, kirker med tårn og galleri samt kullede kirker med ophøjede bænke. Guldaltre, sølvaltre, kobberaltre, træaltre. Men har der været enkle horisontale korrelationer imellem grupperne? Kirken kan være i træ, men alteret i glimtende guld og sølv. Eller kirken er bygget i sten, men alteret formet i træ. Kvaliteten afhænger således af øjnene, der ser, af tiden og pladsen.

Hvis vi imidlertid vil fastholde de gyldne altre som

et socialt kriterium for kirkestifterne, må vi acceptere, at også talrige uanselige og anonyme sognekirker kan være opført af aristokrater. At alle mulige typer af kirker, hvor gyldne altre kendes, kan være opført af rigets mægtige. Men hvis ikke arkitekturen kan antyde, hvem der opførte kirkerne, hvorfor skulle da altrene afspejle, hvem der stiftede dem?

Et argument er også at finde i de gyldne altres budskab. Altre beskrives undertiden som ufolkelige med deres avancerede latinske indskrifter. Således overrasker Sahlalterets visdom. Hvad gør dog Platon og Aristoteles i »det mørke Jylland«?⁶²

De gejstlige må som regel have været de eneste i landsognet eller købstaden, som kunne læse indskrifterne. Og tendensen til at prioritere netop udsmykningen af koret kunne tale for, at kirkens folk også stod bag alterstiftelserne. Men er tendensen til at opfatte det romanske kirkebyggeri som ufolkeligt eller folkeligt ikke blot en anakronisme?

Folket kan være kommet i kirkerne uden egentlig at forstå liturgien, arkitekturen, billederne og indskrifterne. Alteret var helligt, smykket med guld, billeder og tekster. Hverken ridderen eller bonden har forstået så meget i vor mening. Men Gud og de gejstlige forstod – og det var tilstrækkeligt. Forbløffelsen over de dybsindige inventarer og billeder i sognekirker kan således være et pseudoproblem afledt af, at en moderne opdeling i folkeligt og ufolkeligt projiceres tilbage i tiden. Atter har vi set, hvad vi ville se.

Noter

1. Større afhandlinger om de gyldne altre, de fleste med yderligere henvisninger: Beckett 1919, 1924 s. 213ff, Nørlund 1926, Cinthio 1954, Christiansen 1968, 1969, Lassen 1972 s. 126ff, Langberg 1979, Norn & Jensen 1990, Lindgren 1995.

2. Langberg 1979 s. 29.
3. Tidligere vurderinger af problemet i Nørlund 1926 s. 208ff, Christiansen 1968 s. 9ff og Liebgott 1989 s. 154ff.
4. Forskningshistorisk oversigt i Bolvig 1992 s. 26ff og Wienberg 1993 s. 147ff.
5. Jørgensen 1874-78 s. 521.
6. Koch 1936 II s. 36ff.
7. Nyborg 1979 s. 60f, 1986 s. 26ff.
8. Nørlund & Lind 1944 s. 13ff, 20ff.
9. Christiansen 1968 s. 10f.
10. Nyborg 1979 s. 61.
11. Liebgott 1989 s. 166.
12. Christiansen 1969 s. 177ff.
13. Roussell 1956 og Nyborg 1992; de gyldne krucifikser er fra Lisbjerg, Odder, Tirstrup, Ørting og Åby, alle i Danmark, samt Broddetorp i Sverige.
14. Nørlund 1926 s. 203f, Frederiksen & Kolstrup 1993 s. 90.
15. Tidligere optællinger af gyldne altre i middelalderens Danmark er havnet på 22-25: Beckett 1919 s. 132, 1924 s. 214, Lassen 1972 s. 127. Denne oversigt tager udgangspunkt i Nørlund 1926 s. 2ff med tillæggene i Christiansen 1968.
16. Fundene fra Malt behandles i Krogh 1971 s. 523ff og DK XIX hf. 28 (1994) s. 2822f; de arkæologiske fund fra Råsted, Malt og Vår nævnes i Liebgott 1989 s. 154ff; videre har Birgit Als Hansen, Nationalmuseet i København, juni 1992, venligt gjort mig opmærksom på mulige fund fra Hørning, Vium, Hvirring og Korning; en henvendelse til Statens Historiska Museum i Stockholm, august 1992, gav desværre intet entydigt svar på, om der findes lignende fund fra kirker i Sverige.
17. Om fundet af madonnaen ved opmudring i Randers Fjord: Marstrand 1988.
18. Sturluson 1991 II s. 745 (Magnussona saga kap. 32): »Su var kölluð Kastalakirkja. Þar setti hann fyrir altari tabolu er hann hafði gera latið i Grikklandi. Hun var ger af eiri og silfri og gyllt fagurlega, sett smeltum og gimsteinum.«
19. SRD VII s. 191.
20. Biskupa Sögur I s. 143f.
21. DI II s. 678f og IV s. 54f, hvor brik og tavle kan betyde henholdsvis superfrontale og frontale jfr. Wallem 1910 s. 52f.
22. DN XVI nr. 39 jfr. Lidén & Magerøy 1980 s. 173; alteret var altså ikke i Hallvardskirken, som oplyst i Kielland 1927 s. 83.
23. DN I nr. 1087; forgyldte tavler nævnes også i DN III nr. 1147.
24. Kielland 1927 s. 13f (citater af kvitteringen), 83.

25. Nørlund 1926 s. 6f jfr. Danske Kancelliregistranter 1535-1550 s. 52.
26. Konfiskationslisterne er trykt i Weibull 1904 s. 98f og Christiansen 1969 s. 197f. Listerne er udaterede, men listen for Skåne og Halland kan næppe være yngre end 1537, da de nævnte St. Hans og St. Stefan i Lund antagelig blev nedbrudt dette år, og listen for Jylland, Fyn og Sjælland kan næppe være yngre end 1542, hvor det blev bestemt, at sortebrødrekløsterets kirke i Odense skulle nedrives. Listernes »billeder« i St. Knud i Odense, Asmundtorp, Landskrona og Lunds domkirke henviser næppe til altertavler, men til relikvieskrin, såkaldte relikvarier.
27. Nørlund 1926 s. 6 jfr. Haupt 1887-89 II s. 320, Petersen 1960 s. 4, Kruse 1961 s. 97f.
28. Om Saksild, Odder og Tvenstrup i DK XVI hf. 27-28 (1985) s. 2423, 2536ff, 2588.
29. Nørlund 1926 s. 7ff, Christiansen 1968 s. 11ff.
30. Pontoppidan 1769 s. 816, 834, 842 (citat).
31. Varming 1874-75 s. 186f.
32. DGF 3 (1862) s. 542ff.
33. Sagnet nævnes eksempelvis i Dehn-Nielsen & Tholstrup 1988 s. 29 og i hæftet »Stadil Kirke«.
34. DK XVI hf. 27-28 (1985) s. 2536ff.
35. Rydbeck 1965 jfr. Weibull 1904 s. 99.
36. Hildebrand 1906 s. 22.
37. Eksempelvis i Montelius 1912 s. 20 (»möjligt«), Nørlund 1926 s. 206 (»muligvis«), Ekholm 1937 s. 260 note 2 (»ikke utesluttet«), Green 1984 s. 51f (»Det mesta talar dock för«), Johansson 1986 s. 504 (»kan ha varit«), NE 3 (1990) s. 327 (»troligen«), Lindgren 1995 s. 293 (»sannolikt«); undtagelsen er Fischer 1920 s. 136f (»naturligt inom möjligheternas gräns, men sannolikheten för att Broddetorps församling själv anskaffat detta framstående konstverk är icke mindre«).
38. Corpus I s. 306.
39. Beckett 1924 s. 219f.
40. Nørlund 1926 s. 209f.
41. DK XVI hf. 3 (1976) s. 1408ff.
42. Cinthio 1954 s. 6f, Lassen 1972 s. 133, men se også s. 126, Lindgren 1995 s. 293.
43. Kielland 1927 s. 80, også Nordhagen 1981 s. 363.
44. Nørlund 1930 s. 147f.
45. Beckett 1924 s. 254f, Nørlund 1926 s. 209, Christiansen 1968 s. 4ff.
46. Christiansen 1968 s. 9f, Krogh 1971 s. 544ff, DK XX hf. 28 (1994) s. 2822f.
47. Løffler 1881, Nørlund 1926 s. 174, 208, Christiansen 1969 s. 188, 195f samt artiklerne i Schjørring 1991 s. 32ff, 45ff, 71ff, 103ff, 115.
48. Madsen 1989, Jeppesen & Madsen 1990; spor af en ældre trækirke blev fundet ved udgravninger 1994 jfr. Sørensen m. fl. 1995.
49. Lassen 1972 s. 126, Holmberg 1990 s. 24, Eriksson 1992 s. 20f.
50. Om det såkaldte Flåværalter i Bendixen 1891 s. 8ff. Også venlige oplysninger fra Ole Egil Eide, Øvre Ervik, september 1993, Øystein Ekroll, Trondheim, januar 1994, og Marit Nybø, Bergen, februar 1995.
51. Christiansen 1968 s. 12f jfr. Munk 1939 s. 153ff.
52. Om William af Occam og Occams ragekniv (»entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem«) i Piltz 1978 s. 221f, 228ff og Lübcke 1982 II s. 82f.
53. Nørlund 1926 s. 208.
54. Lassen 1972 s. 133, 156, 159; Lyngsjö ligger iøvrigt ikke på Linderödåsen, men nede på den frodige Kristianstadsløkke.
55. Frederiksen & Kolstrup 1993 s. 94.
56. Modsæt Nørlund 1926 s. 210 og Langberg 1979 s. 29f, der ser en sammenhæng mellem de relativt mange gyldne altre i Jylland, især Østjylland, og så rigdommen her på stenrelieffer i arkitekturen.
57. Bendixen 1891 s. 8f, Nørlund 1926 s. 4f, Kruse 1961 s. 85, Christiansen 1968 s. 8f og Green 1984 s. 16.
58. Christiansen 1968 s. 9ff.
59. Haastруп 1979, Møller 1979, Nyborg 1979; udviklingen beskrives i Lyckegaard 1983 og Bolvig 1992.
60. Kuhn 1981.
61. Om datering af Tamdrup kirke og alter i Schjørring 1991 s. 32ff, 72f.
62. Lassen 1972 s. 133 om Lyngsjö, Norn & Jensen 1990 s. 95ff, Frederiksen & Kolstrup 1993 s. 94ff.

* Stor tak til Birgit Als Hansen, København, for oplysninger om fund i de danske kirkegulve, til Ole Egil Eide, Øvre Ervik, for tilsendt materiale om alteret fra Flåvær, Øystein Ekroll, Trondheim, og Marit Nybø, Bergen, for oplysninger om de norske altre, Bodil Petersson, Lund, for konstruktiv kritik, Inge Dam, Nyborg, for sproggranskning, og Birgitta Håkansson, Lund, for granskning af den engelske sammenfatning.

Litteratur

- Beckett, Francis: Værkstedes- og Aldersbestemmelser for de middelalderlige kobberdrejede Alterprydelser i Danmark. I: Tidskrift för konstvetenskap årg. 4, fjärde häftet. Lund 1919.
- Beckett, Francis: Danmarks Kunst I. Oldtiden og den ældre Middelalder. København 1924.
- Bendixen, B. E.: Aus der mittelalterlichen Sammlung des Museums in Bergen. I: Bergen Museums Aarsberetning for 1890. Bergen 1891.
- Biskupa Sögur I. Hinu islenzka Bokmentafelagi. Kaupmannahöfn 1858.
- Bolvig, Axel: Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid. København 1992.
- Christiansen, Tage E.: Fyrretyve aar. I: 2. udgave af Poul Nørlund Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden. Århus 1968.
- Christiansen, Tage E.: De gyldne Altre I. Tamdrup-pladerne. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1968. København 1969.
- Cinthio, Erik: Frontalet i Lyngsjö. Från forntid och medeltid II. Lund 1954.
- Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui I. Samling af Sweriges Gamla Lagar. I: Westgöta-Lagen. (Utg.) D. H. S. Collin & D. C. J. Schlyter. Stockholm 1827. (Forkortes Corpus).
- Danmarks gamle Folkeviser III. (Udg.) Svend Grundtvig m. fl. Kjöbenhavn 1853ff. (Forkortes DGF).
- Danmarks Kirker. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff. (Forkortes DK).
- Danske Kancelliregistranter 1535-1550. (Udg.) Kr. Erslev & W. Møllerup. Kjöbenhavn 1881-82.
- Dehn-Nielsen, Henning & Hans Henrik Tholstrup: Danske kirker og klostre set fra luften. København 1988.
- Diplomatarium Islandicum III. (Udg.) Hinu Islenzka Bokmentafelagi. Kaupmannahöfn 1857ff. (Forkortes DI).
- Diplomatarium Norvegicum III. (Udg.) Chr. C. A. Lange m. fl. Christiania/Oslo 1849ff. (Forkortes DN).
- Ekholm, Gunnar: Broddetorpsaltaret. Dess kronologiska och konsthistoriska ställning. I: Från stenålder till rokokko. Studier tillägnade Otto Rydbeck den 25 augusti 1937. Lund 1937.
- Eriksson, Torkel: Lyngsjöantemensalet och Grosskumburg. I: Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson. (Red.) Marian Ullén. Stockholm 1992.
- Fischer, Ernst: Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden. Västergötland A:2. Uppsala 1920.
- Frederiksen, Hans Jørgen & Inger-Lise Kolstrup: Troens kunst. I: Ny dansk kunsthistorie 1. (Red.) Peter Michael Hornung. København 1993.
- Green, Rolf: Broddetorpsaltaret – en västgotisk(?) illustrerad klasker från 1100-talet. I: Falbygden 1984, Årsbok 38. Falköping 1984.
- Haupt, Richard: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I-III. Kiel 1887-89.
- Hildebrand, Hans: Skara domkyrka. I: Antiquarisk tidskrift för Sverige, del 15 nr. 2. Stockholm 1906.
- Holmberg, Rikard: Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm 1990.
- Högberg, Folke: Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie, särskilt anknuten till Västergötland. I: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1965, VI: 5. Skara 1965.
- Haastrup, Ulla: Die seeländischen romanischen Wandmalerien in Slaglille, Soderup und Fjenneslev. Studien über Technik, Ikonographie und Werkstattzusammenhang der Finja-Gruppe. I: Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art 6. Copenhagen 1979.
- Jeppesen, Jens & Hans Jørgen Madsen: Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. I: Kuml, Årbog for Jysk arkæologisk Selskab 1988-89. Århus 1990.
- Johansson, Hilding: Skara som stiftsstad. I: Skara I. Före 1700. Staden i stiftet. (Red.) Arne Sträng m. fl. Skara 1986.
- Jørgensen, A. D.: Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling. København 1874-78.
- Kielland, Thor: Norsk guldsmedkunst i middelalderen. Oslo 1927.
- Koch, Hal: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I-II. København 1936.
- Krogh, Knud J.: Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt kirkes kor. I: Fra Ribe Amt XVII hf. IV. København 1971.
- Kruse, Joachim: Das kupfervergoldete Antependium aus Gross-Quern in Angeln. I: Nordelbingen 30. Heide in Holstein 1961.
- Kuhn, Thomas S.: De vetenskapliga revolutionernas struktur. Lund 1981. (1 udg. Chicago 1962).
- Langberg, Harald: Gyldne billeder fra middelalderen. København 1979.
- Lassen, Erik: Fra runesten til altertavle, ca 900-1500. I: Dansk kunsthistorie 1. (Red.) Vagn Poulsen m. fl. København 1972.
- Lidén, Hans-Emil & Ellen Marie Magerøy: Norges Kirker, Bergen I. (Utg.) Riksantikvaren. Norske Minnesmerker. Oslo 1980.

- Liebgott, Niels-Knud: Dansk Middelalderarkæologi. København 1989.
- Lindgren, Mereth: Metallsulpturen. I: Signums svenska konsthistoria 3. Den romanska konsten. Lund 1995.
- Lübecke, Poul (red.): Vor tids filosofi I-II. København 1982.
- Lyckegaard, Erik: Kunst og arkitektur i det danske samfund, o. 1050-1250. Den kunsthistorisk/arkæologiske tradition i lyset af historieforskningen. Hovedfagsspeciale i historie, Københavns Universitet, august 1983. (Stencil).
- Løffler, J. B.: Tamdrup Kirke. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1881. Kjøbenhavn 1881.
- Madsen, Hans Jørgen: Lisbjerg-alteret. I: Skalk 1989 nr. 5. Højbjerg 1989.
- Marstrand, Else: Nyt om Randers-madonnaen. I: hikuin 14. Højbjerg 1988.
- Montelius, Oscar: Mästerstycken i Statens Historiska Museum. Stockholm 1912.
- Munk, N. P.: Fra Vorde Kirke. Et Bidrag til jysk Kirkeinventars Historie. I: Fra Viborg Amt 1939. Viborg 1939.
- Møller, Elna: Er moderen jævngammel med døtrene? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri. I: Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. København 1979.
- Nationalencyklopedin Iff. Höganäs 1989ff. (Forkortes NE).
- Nordhagen, Per Jonas: Kirkelig småkunst. I: Norges kunsthistorie 2. (Red.) Knut Berg m. fl. Oslo 1981.
- Norn, Otto & Søren Skovgaard Jensen: The House of Wisdom. Visdommen i Vestjylland. Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker. København 1990.
- Nyborg, Ebbe: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. I: Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. København 1979.
- Nyborg, Ebbe: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. I: hikuin 12. Højbjerg 1986.
- Nyborg, Ebbe: Gyldne kirkeskatte og vægprydelser. I: Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200. (Red.) Else Roesdahl. København 1992.
- Nørlund, Poul: Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden. København 1926. (2. udgave, Århus 1968).
- Nørlund, Poul: Les plus anciens retables danois. I: Acta Archaeologica I. København 1930.
- Nørlund, Poul & Egmont Lind: Danmarks romanske kalkmalerier. København 1944.
- Petersen, Ernst: Die St. Trinitatis- oder Heiligengeistkirche. I: Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 5. Schleswig 1960.
- Piltz, Anders: Medeltidens lärda värld. Uppsala 1978.
- Pontoppidan, Erik: Den danske Atlas eller Konge-Riget Danmark, Tomus V. (Udg.) Hans de Hofman. København 1769.
- Roussell, Aage: Antemensale. I: Kulturhist. Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid I. København 1956.
- Rydbeck, Monica: Två medeltida konstverk identifierade. I: Fornvännen årg. 60. Stockholm 1965.
- Schiørring, Ole (red.): Tamdrup. Kirke og gård. Herning 1991.
- Scriptores Rerum Danicarum medii ævii I-IX. (Udg.) J. Langebek m. fl. Hafniæ 1772-1878. (Forkortes SRD).
- Sturluson, Snorri: Heimskringla I-III. (Udg.) Bergljot S. Kristjansdóttir m. fl. Reykjavik 1991.
- Sørensen, M. Aaman & J. Jeppesen & H. J. Madsen: Lisbjergkirkens forgænger. I: Skalk 1995 nr. 3. Højbjerg 1995.
- Uldall, F.: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. Kjøbenhavn 1906. (2. udgave, Højbjerg 1982).
- Varming, L.: Altertavlen i Sal kirke tilligemed et tillæg om altertavlen i Stadil kirke. I: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi V. Aalborg 1874-75.
- Wallem, Fredrik B.: De islandske kirkers udstyr i middelalderen. I: Foreningen til Norske Fortidsmindesmærkers Bevaring, Aarsberetning for 1909, 65. Aargang. Kristiania 1910.
- Weibull, Lauritz: Anteckningar till Skånes konsthistoria. I: Historisk tidskrift för Skåneland 2 hf. 3. Lund 1904.
- Wienberg, Jes: Gotiske kirkehvælvinger – et økonomisk perspektiv. I: Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund 1986.
- Wienberg, Jes: Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.